

Euskal kazetaritza 50eko hamarkadan

Javier DÍAZ NOCI

Sarrera

Gerra aurreko euskal kazetaritzak, mugak muga, garai oparoak ezagutu zituen. Espainiako Gerra Zibilak muga bat ekarri zuen: aurreko kazetaritza bere gailurrera iritsi zen Gudaldian, aspaldiko egitasmoa gauzatzen denean: euskar hutsezko egunkariarena, Gerran, lehen Eusko Jauriaritzaren denboran, 1937ko urtarriletik ekaina arte kaleratu zen *Eguna*. Ordurako, euskarazko kazetaritzak mende bateko bidea egina zuen, 1834an agertu baitziren Donostiako *El Correo del Norte* euskarazko lehen kazetaritza-testuak. XX. mendeko 20ko eta 30eko hamarkadetan, euskarazko kazetaritza unerik hobereenak bizi zituen, *Euzkadi*, *Ekin*, *Zeruko Argia*, *Euzko* eta batez ere Donostiako *Argia* (1921-1936) astekariarekin.

Ezin dugu ahaztu, bestalde, Ipar Euskal Herriko historia oparoa. Joseph-Augustin Chahok Euskal Herri osoko euskara hutsezko lehen aldizkaria, *Uscal Herrico Gasete*, 1848an argitara eman zuenez geroztik, almanakek hasieran eta gero astekariek gorri eta xurien arteko lehen testigantza plazaratu zuten. Gorri edo errepublikazaleen Paueko *Le Réveil Basque* argitaratu bezain laister, xurien erantzuna Euskal Herriko historian gehien iraun duen aldizkaria den *Eskualdunan* bideratu zen. 1887tik 1944. urte bitartera argitaratu zen Baionako astekari hau, Ipar Euskal Herriko irakurleria euskaldun gehiena bilduz.

Garai aberatsa, dudarik gabe, Hegoan Espainiako Gerra Zibilak eta Iparrean Munduko II. Gerrak moztu zutena. Hortik aurrera, dikta-

dura ezarri zen, euskaldun asko eta asko erbestera joan ziren eta euskararen gainean isilaldi luze bat amildu zen: liburugintza, kazetaritza, hezkuntza, jendearteko elkarrizketak ere euskaraz egitea, debekatu egin zuen Estatu frankistak.

Gerra ondorengo kazetaritzari buruzko historia, baina, ez da bakarrik hondamendiko kronika bat. Hondamendia gertatu zen, jakina, baina erbestean hasiera, kanpotik eta barrutik gero, berpizte baten historia ere bada. Hasiera hasieratik, garalrik latzenetan ere, euskaldunek beren kulturari eusten jakin izan zuten. Ipar Euskal Herrian, Europan, Ameriketean, euskara hutsezko zein elebidunezko kazetak sortu zituzten, beti ere Hegora begira, noiz itzuliko zain.

Erbesteko bidea, hala ere, luzea izan zen. Batzuk, urteak pasa ondoren, itzuli egin ziren; beste batzuk, aldiz, erbestean hil. Geratu zirenak ere, Gerra ondorengo garai zailenak igarota, berriz ere euskaraz argitaratzeari ekin zioten.

Historia honen alde handia Gerra garaiari garatzen da: hasieran Espainiako Gerran, laister Munduko II. Gerra. 1936tik 1944. arte, euskaldun asko (Hegoan Frankoren matxinadari aurre egin ziotenak, gero Frantzia nazien erasoaldiaren lekuko izan zirenak) bi gudalditan egon ziren. Garai nahasiak, aldaketa politiko eta ekonomiko sakonak ekarri zituen, euskal kazetaritzan ere bere isla izango zutenak.

Periodizazio guztiak arbitrarioak direla argi dago. Gurea ere bai. Hala ere, gure ibilbidetxo hau 1949an hasiko da, eta 1959an bukatu, 60ko hamarkadaren atarian, Hego Euskal Herrian industrializazio handia gertatzeaz zegoela. Moskai, 50eko hamarkadan Euskal Herria, batez ere Gipuzkoa eta Bizkaia, industrializatzeko bilakaera batean murgildu zen; hala ere, benetako industrializazioa hurrengo hamarkadan gertatu zen, *desarrollismo*aren garaiari alegia. Aurreko hamarkadetan nabarmentzen hasiak ziren aldaketak sakonago egiten dira 60ko urteetan: etorkinen etorrera handia, hiritartze bilakaera punta-puntakoa, politizatze zabala, abertzaletasunaren erradikalitzea, e.t.a.ren sorrera... Ekonomian, politikan, kazetaritzan, egoera piska bat baretuta, aldaketa nabarmenak gertatzen dira. Hego Euskal Herriko bigarren industrializazioaren lehen urratsak dira. Lehen ahots kritikoak, batez ere elizgizonen artean, altxatu ziren. Erbestean eta Hegoan, euskal kulturaren lumak biltzen saiatu ziren, erbestean *Euzko Gogoa* eta barruko *Egan* aldizkarien eskutik. Elizgizonek izugarriko garrantzia izan zuten garai hartan: aldizkari erlijiosoekin batera, tokian

tokiko prentsa ere bultzatu zuten, eta euskal kulturaren inguruko aldizkari batzuk ere argitara eman zituzten.

Gure interes nagusia Hegoan, edo, hobeto esanda, Hegoko euskaldunek egindako prentsan jarriko dugu. Horrek ez du inolaz ere esan nahi Iparreko prentsa alde batera utzi behar dugunik, ezta gutxiago ere. Hala ere, aitortu behar dugu hobeto ezagutzen dugula mugaz honuntzako historia, mugaz harantzakoa, Frantzian administratiboki kokatua denez gero, desberdin samarra delako.

1. Gerretako aurrekinak

Espainiako Gerra Zibilaren garai bere gailurrera iritsi ondoren, batez ere euskara hutsezko lehen egunkaria izan zen *Egunarekin*, Bilbo asaldatuaren menpe erori zenean, eta Euskadiko autonomia hutsala desagertuta, euskal kulturarentzat eta euskal komunikabi-deentzat ere sasoi latzen atea zabaldu zen. Hondamendia eskerga izan zen: lehen momentuan, dakigunez, 1936ko uztailean alegia, Nafarroan agertzen ziren euskarazko aldizkariak desagertu ziren, hala nola Euzko Alderdi Jeltzalearen *Amayur* eta Iruñeako kaputxinoek 1919tik argitaratzen zuten *Zeruko Argia*. Gipuzkoako asko eta asko ere desagertu ziren, garrantzitsuena euskara hutsezko aldizkariaren artean irakurle gehienak zituen *Argia* astekaria. Hilabete batzuk geroago asaldatuak Gipuzkoa osoan eskuratu zutenean, hondamendia handiagoa izan zen.

Idazle giputzak laister Bizkaira joan ziren, hura baitzen asaldatuaren menpe ez zegoen Euskal Herriko lurralde bakarra. Madrilgo Korteek Euskadiko autonomi-estatutua eman zutenean, Bilbon euskarazko aldizkari batzuk argitaratu ziren. Gerra aurrean argitaratzen ziren batzuk ere desagertu ziren, esaterako Zornotzako Jaungoiko-Zale Bazkunak kaleratzen zuen *Ekin*, baina beste batzuk ere agertu ziren. Garrantzitsuena, esan bezala, *Eguna* izan zen.

Asaldatuak, Estatu berria inposatzean, gatzelania ez ziren hizkuntzak zapaldu egin zituzten, euskara ere barne. Euskarazko egunkari guztiak -eta erdarazkoak, Estatu berriaren aldekoak ez bazirendesagertu egin ziren, beren ordeez erregimenaren aldeko komunikabideak ezarriz. 1936ko abenduaren 23ko Legeak ez zilegia deklaratu zuen "la producción de libros, periódicos, folletos y toda clase

de impresos y grabados pornográficos, de literatura socialista, libertaria y, en general, disolvente"¹. Hurrengo urtean, 1937ko urtarrilak 14ean alegia, dekretu baten bidez Salamancan Delegación del Estado para la Prensa y Propaganda sortu zen, zeinen lana zera zen: "Emplear toda la prensa diaria y periódica y los demás medios de propagación de noticias sea en España, sea en el extranjero, para hacer conocer los hechos del Movimiento Nacional"². Hurrengo pausua Falangeren eskuetan prentsa jartzea zen, eta hori borobiltzeko, 1938an Barne Ministerioa sortu eta Serrano Súñer -Francoren koinatua-ministrari izendatzea izan zen. Honek 1938ko apirilaren 22an Prentsari buruzko Legea promulgatu zuen, Dirección General de la Prensa eta Dirección General de la Propaganda zirelakoak bere agindupean hartuz. Antonio Tovar -gero euskal gauzetan interesatua, eta Mitxelenari Salamancako Euskara Katedra eskaini ziona- eta Dionisio Ridruejo buru ziren. Ridruejo izango zen, denboraren poderioz, Francoren erregimeneko ahots kritiko bat. Tovar eta Ridruejoren ordeztu laister Arias Salgado eta Juan Aparicio jarri ziren.

Erregimen berriaren aldeko ez ziren komunikabide guztiak desagertuta, guri interesatzen zaigun arloan euskarazko egunkari eta aldizkari guztiak, eta irratiko euskarazko irratsaloak ere -Gerra aurrean Donostiako Irratian astero Ander Artzeluzek eta Joseba Zubimendik bat egiten zuten³, eta Gerra garaian Bilbotik ere zenbait irratsalo euskaraz alderatu ziren-, euskararen aurkako propaganda kanpainia bat antolatu zen (beste lurralde batzuetan, esaterako Katalunian, hizkuntza propioaren aurka), "Español, habla español".

Zentsura liburuaren gainean ere erori zen. Sutara joan ziren pentsamolde ofizial berriarekin bat ez zetozen guztiak. Euskarazko guztiak hor zeuden, jakina.

Euskal idazle eta kazetariak hilda (Aritzimuño edo Lauaxetaren kasuak), gartzeleratuak (Ander Artzeluz, adibidez) edo erbesteratuta,

(1) Terrón Montero, J.. *La prensa de España durante el régimen de Franco*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas, 1981, 50. orrialdean alpatua.

(2) *Ibidem*.

(3) Díaz Noci, J. *Euskara Irratian: Gerra aurreko lehenenego urrasak*. R.I.E.V., XXXVII, 2. zenbakia, 1992.

euskarazko literaturaren ekoizpen inprimatua ez zen berpiztu 1950. urtera arte, Tomas Agirre *Barrensororen Uztaro* liburua berrargitaratu arte (lehen argitalpena Gerra piztu zen urtekoa dugu). Erbestean ere, 1946. urtera arte ez zen hasi kritikoek "erbesteko belaunaldia" deitzen dutenaren ekoizpena⁴, eta 1950.ean argitaratu zen Ameriketara euskara hutsezko Gerra ondorengo lehen elaberria, Juan Antonio Irazustaren *Joanixio*. Giro hartan hasi zen piska bat berriz ere arnasa hartzen euskal kazetaritza.

2. 1950-1959 bitarteko komunikabideak

50eko hamarkadan, batez ere Hego Euskal Herrian, aldaketa kualitatibo nabarmen batzuk gertatu ziren ekonomian, politikan eta, nola ez, baita kazetaritzan ere. Ekonomian industri-ekintza areagotu zen batez ere Bizkalian eta Gipuzkoan, hiritartze-bilakaera bat sortuz, alde batetik -beraz euskararen gordeleku zen herri eremuan ere aldaketa handiak sortu ziren-, eta beste alde batetik ere Euskal Herritik kanpoko jendetza hasi zen etortzen. Demografiaren aldetik ere, biztanlego-kopurua handitzen da: 1950etik 1960ra Gipuzkoan 374.000 biztanletik 478.000 biztanlera pasatu zen; Bizkalian 569.000tik 754.000ra. Araban, Gipuzkoan eta Bizkalian, guztira, hamar urtetan 310.000 biztanle gehiago zeuden⁵.

Hazkuntza bilakaera hori ez zen berdina lurralde bakoitzean; Bizkalian hiriburuen inguruko zonaldean bildu zen industrializazioa eta biztanlego gehiena; Gipuzkoan aldiz bazeuden ardatz batzuk. Araban industrializazioa ez zen artean handia. Eredu batzuk, beraz. Gainera, kontuan hartu behar dugu euskararen presentzia atzera zihoala industrializazio handia zuten lekuetan, etorkin erdaldunen ezarreragatik. Bestalde, euskara gordetzen zuten herrietan ere hizkuntza ez zen nonahi mintzatzeko, errepresioarengatik ia familiarengan bakarrik hitz egitera mugatuta, eskola eta komunikabideetatik at. Euskara mantendu eta garatzeko Elizak, lehengo mendeetan

(4) Kortazar, J. *Literatura vasca siglo XX*. Donostia: Etor, 1990, 100. orrialdea.

(5) Tejerina Montaña, B. *Nacionalismo y lengua*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas, 1992.

bezala, oso betebeharrak izango zuten. Elizak bultzatuko zituen, neurri handi batean behintzat, ikastolen eta euskarazko komunikabide askoren sorrera. Elizak, edo Elizaren sektore batzuk hobeto esanda, piztuko zituzten erregimenari lehenengo kritikak⁶. Euskal Herriko apaizgoaren kasuan, kritikak are handiagoak izango ziren. Gerra garaian, apaiz asko abertzaletasunaren aldekoak ziren, eta errepresioa handia izan zen. Asko eta asko erbestera joan ziren, Ingalaterrara, Frantziara, Belgikara, Ameriketara batez ere. 1944an horietako batzuk Aita Santuari gutun luze bat bidali zioten, eskatuz apaizek Estatuak Elizaren erregimenean parte hartzeari uko egin ziezalotzen, Gerra garaian eta ondoren beren kargutik botatakoak berriro onar zitzaten, arrazoi politikoengatik, hau da, frankismoaren alde egoteagatik kargua lortu zutenak hain gabe gera zitezten, eta "que sean puestas en vigor en la diócesis de Vitoria [garai hartan Gipuzkoa eta Bizkaia ere barruti hartan sartzen ziren] las normas generales de la Iglesia relativas al uso de las lenguas indígenas a fin de evitar graves males en la enseñanza religiosa, de no agravar el pavoroso problema del abandono de la religión por el pueblo y de poner término al gran escándalo que siempre ha constituido en el pueblo vasco el hecho de conducirse la Iglesia como si en estas cosas obrara al dictado de una política antivasca"⁷. Ez zuten erantzunik jaso. 1946an batzuk Hegora itzuli ziren, kargu eta enplegurik gabe. Erbestetik, baina beti ere barrura begira, elizgizon batzuek aldizkari kritiko batzuk argitaratu zituzten.

Hego Euskal Herrian, bitartean, elizgizonek Gerra aurreko argitalpen batzuk berriro kaleratzeari ekin zioten: Iruñeako kaputxinoek, esate baterako, *Zeruko Argia* argitaratu zuten bigarren aldiz. Aldizkari batzuk erlijioso hutsak ziren, hau da, kasu askotan ordenuari buruzkoak; beste batzuetan informazioa (herri batekoa, adibidez), sartu zen. Beste batzuk kulturalagoak ziren. Baina, gauza gutziren gainetik, nabari da nola Elizak berriro *custodios linguae* izateko betebeharrak berreskuratu zuten.

(6) Ikus Lannon, F. *Privilegio, persecución y profecía. La Iglesia católica en España 1875-1975*. Madrid: Alianza Editorial, 1987.

(7) Iztueta Armendariz, P. *Sociología del fenómeno contestatario del clero vasco (1940-1975)*. Donostia: Elkar.

Bestalde, kazetaritzan ere 50eko hamarkada hau beste garai bat dugu. Periodizazio guztiak, Terrón Monterok gogoratzen duenez⁸, arbitrarioak izaten dira, baina badago arrazoirik 50eko hamarkada hartan desberdintasun batzuk gertatu zirela esateko. Irekitze bat badago, mamian ez bada ere, baina lehengo urtetako gogortasuna piska bat arindu zen. Elizak ere izan zuen zerikusirik aldaketa honekin: Terrónen ustez, *nacional-catolicismotik catolicismo-nacionalera* pasatu baitzen, zera hau azpimarratuz, "que a partir de ahora serán los componentes del catolicismo social los que priven de manera definitiva sobre los del falangismo-fascista"⁹. Erregimen frankistaren bi Ideologi-zutabetik bat nagusitu zen, beraz. Arrazoi ekonomikoak ere baziren, autarkismoak porrot eginda, eta nazioarteko panoraman ere Espainia sartu zen, amerikarrek eta Nazio Batuen Erakundeak onartuta.

Egoera berri hark bere isla izango zuen euskarazko kazetaritzan, noski, bereziki Hego Euskal Herrian. Euskaraz gauzak argitaratzeko aukera, zaila bazen ere, bazegoen, lehen ez bezala. Erakunde batzuk, batez ere Euskaltzaindia, bizitzara itzuli ziren. Hezkuntza munduan ere gauzak, poliki-poliki, mugitzen hasi ziren. Gerra aurrean egin zen bezala, hezkuntza munduari erantzuna emateko edo, irakurleria zabaltzen saiatu zen, eta umeentzako aldizkariak ere argitaratu ziren. Barrutik eta kanpotik euskal kulturaren inguruan zebiltzanak biltzeko ahaleginak egin ziren. Bitartean erbesteko ekoizpena ere bazegoen, kasu gehienetan Hegoari begira, klandestinitatetik, nazioarteko laguntzari esker itzultzeko aukera galdua zegoela ikusirik. Iparreko euskaldunek bere aldetik, kazetaritzan beren urratsak ematen zituzten.

2.1. Aldizkari erlijiosoak

Aurreko atalean esan dugu nola 40ko hamarkadako azken urteetan Hego Euskal Herrian elizgizon euskaldunek aldizkari batzuek sortu zituzten. Horietako bat, urteetan zehar garrantzitsuenetariko bat izango zena, frantziskotarren *Anaitasuna* dugu. Hasiera batean

(8) Alpatu liburuan, 83. orrialdetik.

(9) Ibidem.

Tolosan sortua, gipuzkeraz, gero Bizkalko frantziskotarrek ere beste *Anaitasuna* bat argitaratzeari ekin zioten, bizkaieraz. Lehenengoa aita Eugenio Agirretxek zuzendu zuen. Bizkaierazkoa aita Imanol Berriatuak, 1953tik, hasieran Gipuzkoako *Anaitasunaren* gehigarri moduan. Bi ziren beren helburuak: alde batetik, kristautasuna bultzatu, garal batean non "prensa den munduaren errege"¹⁰, eta bigarrena euskara erabiltzera animatu, leku guztietan: "baserrikoak, kalekoak, fabrikakoak, unibersidadekoak, futbolekoak, zinezkoak, ezkontzakoak, gaztarozkoak", berri mota horiek¹¹. Horrela, lehen bezala, fedea eta euskara ("euskaldun-fededun" berdintze hori) berriztatzen zuten, balna orain, industrializazioa zela eta, hirira ere joanez.

Aldizkariaren atal nagusiak hauexek ziren: lehen orrialdean, Berriatuaren editorial bat, normalean erlijioari edo euskarari buruzkoa. Erlijioari buruzko zalantzak "Esaidazu!" izeneko atalean erantzuten ziren. Beste atal fijo bat "Or, an, emen" izeneko zen: berri laburrak, gehientsuak erlijioari buruzkoak. hala ere, ez ziren falta berri orokorrak. Azken finean, Gerra aurrean ere holako aldizkari erlijiosoek zuten egitura. Komikiak ere sartzten zituzten, atzeritarrak (iparamerikarrak, batik bat), euskarara itzuliak (*Felis katua*, *The Katzenjammer Kids*, eta abar.). Umeegan berriro konfidantza jartzen zen.

Esan bezala, *Anaitasunaren* bi argitalpenetan euskalki bana erabiltzen zen: gipuzkera eta bizkaierazkoa. Helburu nagusia euskaldunek hitz egiten bultzatzea zenez gero, hurbilen zegoen euskalkia erabiltzea erabaki zuten. Horrek ez du esan nahi Euskaltzaindiaren aldekoak ez zirenik: are gehiago, 1955etik harpidetzak Akademiaren egoitzan jasotzen ziren, Bilboko Ribera kalean. Zer esanik ez, 1956ko Euskaltzaindiak Arantzazun antolatutako bileran hartu erabakiak bete-betean onartu zituzten frantziskotarrek. Are gehiago, hurrengo hamarkadetan, 60ko eta 70eko urteetan alegia, *Anaitasuna* euskara batuaren defendatzaile porrokatu bilakatu zen.

50eko hamarkadaren hasieran, 1950ean bertan alegia, mugaz bestaldetik ahots kritikoek bere bozeramailea kaleratzea erabakitzen dute. Martxoan apaiz batzuk *Egiz* argitaratzen hasi ziren, euskaraz eta gaztelaniaz (euskararen portzentala ez zen handia), mimeografiatua,

(10) *Anaitasuna* (Bizkalkoa), 1. zenbakia, 1953ko ekaina.

(11) *Ibidem*.

aldizkatasun finkorik gabe ("la publicación saldrá cuando pueda"), hala ere 1952ko abuztua arte gutxi gora-behera hilerro agertu zen. Hasiera-hasleratik argi eta garbi zegoen zein zen beren helburua: "Egiz no tiene pretensiones de revista. Su apariencia es modesta, y lo será su contenido. Es una publicación que sale a la calle para ser eco de sentimientos y de aspiraciones que no pueden expresarse libremente bajo el régimen del general Franco"¹². Batez ere, bi gauza salatu nahi zituzten: euskararen galaraztea eta sindikatu langileen debekapena, haien artean e.l.a. 1950eko abuztuko zenbakian, Juan de Arandik artikulua luze bat idatzi zuen euskarari buruz, Euskal Herriko Elizak erabiltzea eskatuz. Oinarria 1920ko *Congreso de Propagatio Fide* izenekoa zen: "Los misioneros deben evitar la propagación del idioma de su patria entre los indígenas (...) y ahogan siempre en dicha lengua nativa de los indígenas las prácticas religiosas, las instrucciones catequísticas y toda alocución pública en las escuelas y demás centros análogos (...)". "Burugabekeri orren errua [hau da, euskara ez erabiltzea] Madrid'eko agintariei bizkarreratu bear ote zaie? Erru guzua ez", zioten beste zenbaki batean¹³. "Euskel-apaiz guziak euskeraren alde bat egin ba'lute, Eleizaren aginduak eta irakaspenak eskuan, letorkieken zigorra jasateko gertu, erri-agintariei gogor egin ba'lieke, euzkera etzan gure errietan galdu dan bezela galduko". Urte hartan bertan Bilboko gotzaiak, Morcillo gotzaiak, euskaraz zenbait gauza argitaratu eta irakurri zuen¹⁴, apaiz kritikoei txalokatu zutena. Baina aldi berean, Espainiako prentsaren egoera gaitzesten zuten: "Egiz siente una profunda satisfacción ante esta consigna del ilustre obispo de Bilbao ['la verdad ante todo... la verdad nos hace libres'], pero la prensa española está sometida a rígido control estatal (...). El carácter católico o laico no influye nada en este caso (...). El periodista español sencillamente no es libre (...)".

Barrutik ere bazeuden kritikak. 1950eko abuztuan, Gipuzkoako apaiz batzuk gutun kritiko bat bidali zioten beren gotzaia zen Jaime Font Andreuri. Kritikak areagotzen ari ziren, eta 1951n José María

(12) *Egiz*, 1. zenbakia, 1950eko martxoa, 1. orrialdea.

(13) 1950eko ekaina, 2. orrialdea.

(14) *Egiz*, 1950eko azaroa-abendua, 5. orrialdea.

Bueno Monreal Gasteizko gotzaiak, Morcillo González Bilboko gotzaiak eta Font Andreu Donostiako gotzaiak dekretu baten bidez *Egizen* klandestinitatea azpimarratu ondoren, apaiz guztiei aldizkarian testurik argitaratu edo argitalpena zabaltzea galarazi zieten, "por ser políticamente partidaria y por sus nada infrecuentes insidias contra la Jerarquía Eclesiástica". 1952ko martxoaren 20an, beste dekretu episkopal bat: honetan, ikusirik *Egiz* kaleratzen jarraitzen dutela, zera erabaki zen: "Los sacerdotes de esta diócesis residentes dentro o fuera de la misma, que intervengan en lo sucesivo como directores, redactores o colaboradores de la revista titulada EGIZ, ya siga apareciendo esta publicación con el mismo título o con otro distinto, quedarán 'ipso facto' incurso en la censura de suspensión a *divinis*"¹⁵. Hemezortzi ale atera ondoren, *Egize*koek besterik ez argitaratzea erabaki zuten.

Hala ere, 1954ko abenduan beste aldizkari bat argitaratu zuten, taxuera handiagokoa, *Egi billa* izenburuarekin. "Mintzo-bearrez", zioten lehen ale haren fronteko orrialdean, "azpitik datorkizu, ez gero nai genuken eraz, argi-argitan; azpitik baño. Eta ez gure erruz, jakiña; ainbeste urtetan menpeturik gauzkatena ez dute nai". Aldizkari honek, *Egizen* bideari eutsi ziona, 1955eko ekaina arte iraun zuen. Zazpi ale kaleratu ziren.

Garai hartako aldizkari erlijioso gehienak, aldiz, legalitatean zeuden. 1951n Larreako karmeldarrek *Karmel*, egunotara iritsi den aldizkari erlijiosoa, argitaratzen ekin zioten. Erlijioari buruzko berriak, batez ere ordenu honi dagozkionak, literatur-lanak, olerkiak, bertsoak eta abar agertzen ziren bere orrialdeetan. Nolabait, Gerra aurreko *Jaungoiko-Zalere*n bideari jarraitzen zioten. Euskaldun amorratuak, behin eta berriro "Ikasi euskeraz" esaldia errepikatzen zuten. Hasieratik, Euskaltzaindiaren aldekoak izan ziren. 1959an, Santiago Onaindiak gehigarri bat argitaratu zuen: *Oleri*.

Urteetan zehar, erlijioarekin zerikusirik zuten beste aldizkari batzuk agertzen hasi ziren: 1952an *Eibar*, bertako berriak zekartzana. Iparrean ere elizgizonek beren argitalpenak ateratzen zituzten: hala nola, Belloc-eko *Othoizlari*. 1954an Iruñeako kaputxinoek berriro plazaratu zuten Gerra aurreko beren aldizkaria: *Zeruko Argia*. Urte

(15) *Egiz*, 1952ko abuztua, 18. zenbakia, 1. orrialdea.

haletan, erlijioso hutsa zen; azpizenburuak berak zioenez, "Erljiozko aldizkari edo errebista, edergarriduna, euskeraz egiña, Aita Kaputxi-noek argitaratua" zen. Bi zuzendari zituen: zuzendari-gerentea Hondarribiko Bonifacio de Belzama, eta zuzendari artistikoa Aurelio de Echarri-Aranaz, Iruñean. Laister arrakasta handia lortu zuen, eta 1956an 4.000 harpidedun zituen. Idazleak kaputxinoak, kaputxinoak ez ziren beste erlijiosoak (Gabriel Manterola, esate baterako) eta laikoak ziren (Inazio Eizmendi *Basarrik* aldizkari honetan ere "Nere bordatxotik bildutako sortatxoak" izeneko atala argitaratzen zuen). Bizkaiko idazleek ere bazuten parte hartzerik, 1955etik "Bizkaiko euskeraz" izeneko atalaz *Bitaño* eta Manterola arduratu zirelarik.

Lehen bezala, hilero kaleratzen zen *Zeruko Argia*. Aldizkariak zituen sailak: Kristau-ikasbidea, Abesti edo kantuak, Hirugarren Ordenuari buruzko berri eta galak, olerki eta bertsoak, nekazarientzako galak, lan aukeratuak (munduko liburu eta aldizkarietatik hartutako zatitxoak), eta abar. Gerra aurreko aldizkaria bezalakoa zen. 1956. urteaz geroztik, gainera, berriro "Ikusi eta ikasi" izeneko komikia (haiek egiña) agertzen hasi zen, irregulariki, *Zeruko Argiaren* orrialdeetan. Guztira, 16 orrialde izaten ziren. Bizitza luzea izango zuen *Zeruko Argiak*, gero Informatiboagoa bihurtu zena, hainbat eta hainbat euskaldun kazetarientzako eskola, 80ko hamarkadan kaputxi-noek utzita eta kooperatiba bihurtuta gaur egun ere argitaratzen den *Argia* bihurtuta.

50eko hamarkadako euskarazko kazetaritza erlijiosoarekin jarraitzearen, aipatu behar ditugu 1955eko bi aldizkari. Bata, kaputxi-noena baita ere, *Irun da Ondarribiko kaputxinoen irugarren ordenako orria* dugu, hango aita Karlos Argaiak zuzendua. Euskara hutsezkoa, erlijioa zen gai bakarra. Bestea *Nora?* zuen izena, *Irun'go Salletarren Nobiziaduko Illeroko Aldizkaria*. 1. zenbakia 1955eko azaroan agertu zen. Lau orrialde zituen. Hango ikastetxearen berriak nagusi ziren. Euskara hutsezkoa zen.

Garai hartako beste aldizkari erlijioso batzuetan ere euskara noizbehinka agertzen zen: hala nola *Gipuzkoa Misionera* (1955), Nafarroako Arizkun herriko *Elkartasuna. Boletín de la Asociación de la Caridad* (1955), Donostiako Santa María parrokiak argitaratzen zuen *La Voz de la Madren* (1955), eta abarretan. 1956an Hondarribian *Ondarribiko izparrak* aldizkaria agertu zen, herriko berrien informatzaille, beti ere gogo eliztarra mantentzen zuelarik.

Urte hartan ere Elizarekin, frantziskotarrekin alegia, zerikusi handia zuen beste aldizkari bat, gure egunotara iritsi dena, eta euskal kulturarako ezin garrantzitsua izan dena eta orain ere badena hasi zen: *Jakin*, 1956ko urte hartan mimeografiatua eta *Yakin* izenburupean argitaratu zena.

1956an sortutako beste aldizkari hau, aldiz, erabat erlijjiosoa dugu: Loiolan kaleratu zen *Ekin*. Euskaltzaindian gordetzen dira 2. eta 3. aleak, makinaz izkribatuak. Dirudienez, gaur egun beste gauza batzuegatik hain ezaguna zaigun Xabier Arzalluzek zuzentzen zuen: Loiolan zegoen jesuita.

Ataltxo hau bukatzeko, 1959an argitaratzen hasi ziren bi aldizkari erlijjioso aipatuko ditugu: *Arnas* eta *Laiaketan*. *Arnas* Villaroko Sakramentinoen Ikastetxe Nagusian agertu zen. Lehen alean Bernat Dechepareren bertso ezagunak lema moduan erabiltzen zituzten: "Heuskara, heuskara/jalgi adi kanpora/habil mundu guzira". 76 orrialde ditu aldizkari honen lehen zenbakiak, euskara hutsezkoa. Kutsu intelektual nabaria bazeukan, atariko testua baino ez da irakurri behar:

"Ez nintzan. Ba naiz. Ezerezean erreñuan nintzan. Lozorro batean nenkusan.

ARNAS zer ari zera, zer? Muxinka, lotsati plazaratu bear al dezu? (...). Gazte leialak dituzu. Indartsu dira. Kultur gose dira (...). Erlijjioso ta apaiz-gai dira. Erromatik oiue egiten digute: esanaz alegia, apaizak kultura zabala bear dula (...). Ta ori dana euskeraz (...). Plazara Irten baño len, ordea, taxutu egin nai dute, zailldu. Zuregana jo dute 'Arnas' laguntza eske. Ez dator malxuarena egitera (...).

'Arnas' ez dezu errebista; ez, lan metatze-bat baño ez da. Ez du, beraz, noizkorik (...). Errebista ez izan eta...

Orixe da 'Arnas' zure egitekoa (...). Euskalduna lotsati da, egin ba arnas!!"

Aldizkatasun ziurrik ez izan arren, gure ustez *Arnas* aldizkaritzat hartu behar dugu, hauxe baita hain zuzen garai honetako euskarazko kazetaritzaren ezaugarri bat: euskararentzat egoera larria baitzegoen, ondo taxututako aldizkariak ateratzea baino gehiago inporta zuen euskarazko testuak kaleratu eta zabaltzeak. Zeregin hartan elizgizo-

nek izugarrizko garrantzia izan zuten, Hego Euskal Herriko hamarkada hartako kazetaritza-ekoizpen gehiena kontrolatzen baitzuten (eta ez aldizkari erlijiosoak bakarrik, kultur-aldizkari edota tokian tokiko aldizkari asko eta askotan ere apaizen eskua nabaria baitzen). Elizgizon euskaldunen artean euskara kulturarako hizkuntza bilakatzeko asmoa oso zabaldua zegoen, eta neurri handi batean, haiek lortu zuten berpizte hori hain latzak ziren egun haietan.

Laiaketan antzekoa zen, hasieran behintzat (denboraren poderioz, 70eko hamarkadan Urretxuko Pasionisten Ikastolaren bozeramaile bihurtu zen, bertan umeez idazten zutelarik). Lehenengo alea, mimeografiatua, ikusi ditugun beste guztiak bezala, 1959ko maiatzekoa da. Urretxuko pasiotar gazteek Euskal Akademia bat sortu zuten (sakramentinoen artean ikusi dugun antzeko grina, frantziskotarrek ere berdin egin zuten *Yakin* aldizkaria ateratzean), eta bere bozeramailea aldizkaritxo hau zen.

Ataltxo hau bukatzeko, zera azpimarratu nahi genuke: nola Euskal Herriko Elizak, edo behintzat Euskal Herriko elizgizon askok (gehienak gazteak) euskal kulturaren interesa azaldu zuten, Eliza Katolikoaren aholkuak aintzakotzat hartuz, hau da, norberaren hizkuntza errespetatu eta erabilgai behar zela¹⁶. Horretan oinarriturik, elizgizon euskaldun gazteak, frankismoaren Eliza ofizialetik gero eta gehiago urrunduz, euskal kulturaren zutabe bihurtu ziren. Fenomeno horren eragina gure egunetara arte iritsiko da.

2.2. Aldizkari politikoak

Elizaren sektore batzuk, ikusi bezala, politika egiten hasi ziren, eta gehiago sakonduko zuten bide hau 60. eta 70eko hamarkadetan. Eliza Katolikoak, frankismoaren zutabe ideologiko bat izan zena, erregimen militarra irekitzeko beharra lehen aldiz plazaratzen salatu zena izan zen. Hego Euskal Herrian, jakina, Francoren aurkako politika egitea ezinezkoa zen, izkituaz ez bazen. Nolabait, zeregin hori apaizek lepoan hartu zuten. Erregimenaren aurkako politika kanpotik

(16) "Studeant vernaculum illius gentis sermonem", "erriari bere izkeran egin bear zaio" gogoratzen da *Laiaketa*, 1. zenbakia, 1959ko maiatza, 15. orrialdean, "Erri-izkera Elizaren begiz" izeneko artikuluan.

egin behar zen, hau da, erbestetik. Horregatik, prentsa politikoa atzerrian argitaratzen zen, beti ere barrura begira, zer esanik ez. Garai hartako aldizkari politiko asko, beraz, klandestinoak dira: tamal-na txikikoak (hobeto izkutatu ahal izateko), multikopistaz edo mimeografoz eginak... Beste batzuk, ordez, erbesteratuen artean bantzekoak ziren, kalitate handiagokoak; Eusko Jauriaritzaren argitalpenak (*Euzko Deya*) edota alderdi politikoei lotutako aldizkariak.

Euzko-Deya Parisen inprimatzen zuten; baina inprimatutako aldizkaria kaleratzeaz gain, Eusko Jauriaritzakoek 1950etik mimeografiatutako gehigarri batzuk ere ateratzea erabaki zuten. Euzkadi Irratia 1947.ean sortu zen, Eusko Jauriaritzaren bultzadaz, eta 1950.ean egunero bi aldiz behintzat bere irratsaloak, erdarazkoak zein euskarazkoak, alderatzen zituen. Euskarazko irratsaio askoren testua ezagutzen dugu *Euzko-Deyaren* gehigarriari esker, zenbaki guztietan argitaratzen baitzituzten. Urte hartan sortu zen *Euzkadi-Irratiaren izparringija* edo *boletina* argitaratzeko asmoa, "euzkel-irratikixunak bertan jarri ta euzkeldun guztijak jakin-erazoteko, Euzkadi-barruko euzkalduna!"¹⁷. Guk dakigunez behintzat, ez zen inoiz berripaper hori argitaratu, eta euskarazko testuak, esan bezala, *Euzko-Deyan* agertzen ziren. 1954.ean, Mitterrand Barne-Ministraria zenean, Mouguerreko Euzkadi Irratiaren egoltza itxi egin zuen Frantziako Gobernuak.

Pariseko aldizkari ofizialaren gehigarrian euskara protagonista izaten zen: euskara Irratian, euskara ikastoletan, kristau-ikasbidea euskaraz, euskararen persekuzioa, euskarazko aldizkarien berri. Horri esker badakigu Gerra aurrean noizbehinka argitaratu zen beste aldizkari bat berriro agertzen hasi zela: *Lan Deya*, e.l.a. sindikatuaren bozeramallea 1950eko urrian berriro kaleratu zena¹⁸. Gehigarri honetaz aparte, *Euzko-Deya* aldizkarian "Euzkel Atala", orrialde batekoa, agertzen zen.

Euzko-Deya Eusko Jauriaritzarekin lotuta bazegoen ere (baina jeltzaleak Gobernuan gehiengoa izanik, aldizkaria abertzalea zen), bazegoen beste aldizkari bat: *Alderdi*. Aurreko hamarkadan sortua,

(17) *Euzko-Deya*, 1950eko martxoak 15, 321. zenbakia, 12. orrialdea.

(18) *Euzko-Deya*, 1950eko azaroak 15, 11. orrialdea.

1949tik mimeografoa alde batera utzi eta inprentaz argitaratua agertu zen, Jullo de Jaureguiren zuzendaritzapean, hilabetero, Baiona-Beyriseko Villa Antoinetten bulegoa zeukala. Euskararentzat bazegoen lekurik, erdara nagusi bazen ere. Euskaraz erbestean zein Hego Euskal Herrian zeuden batzuk idazten zuten Alderdi jeltzalearen bitzizaren berri ematea, bere ekintzak erbestean eta Hegoan, zuten helburu.

Abertzale jeltzaleek ezezik, beste talde politikoeak ere kazetagintzari eman zitoten. a.n.v.k bi aldiz berriro bere *Tierra Vasca* aldizkaria argiratu zituen, bigarrena 1956tik. Ameriketara, Mexikon zehazki, non beste *Euzko-Deya* bat argitaratzen zen Yakinda Suárez Begoña abertzaleak *Euzkadi Azkatuta* izeneko aldizkaria argitaratu zuen. Mexikon ere beste abertzale batzuk *Euzko Izketa*, *Diálogo vasco* bihila-betekaria argitaratzen hasi ziren 1956ko uztaillean. Alderdi politikotatik at zeuden abertzale batzuek egiten zuten, erdara hutsez, izenburu edo titular gehienak euskaraz badaude ere. Informatibo eta politikoa (Hego Euskal Herriko berri asko dakartza), argazkiak, kirolak eta bazituen.

Komunistek ere bi aldizkari argitaratu zituzten: *Euzkadi Obrera* eta *Euzkadi Roja*. Paper fin-finean egina (Hegora izkutan hobeto pasatzeko edo), azken alea euskara hutsez idatzia da, izenburu orokor honekin: "Españi'ko komunist alderdiar agerbidea. España'aren azkatasuna eta demokratizazioa lortzeko burrukan, eta España'tar erriaren bizibidea osorik obetzeko". Zortzi orrialdeetan Espainiako Alderdi Komunistaren programaren puntuak zehazten dira, gipuzkeraz. Beste bi alpatu aleetan, euskaraz testu bana dago: "Sobietar batasuna: erri azke loresorta bat" eta "-Arrantzale etsaien asmoak".

Baina, abertzaletasunera itzuliz, hamarkada honetan talde batzuk ortodoxia jeltzaleetik urruntzen hasi ziren. Hurrengo hamarkadan, talde horiek bereizi egingo dira e.a.j.tik, eta e.t.a. sortu zen 1959an. Baina hori orain aztertzen ari garen garaitik nahiko urrun geratzen zaigu, e.t.a.ren historia, nahiz eta 50eko hamarkadan hasi, hurrengoetan gauzatu zen. Kazetaritzari dagokionez ere, talde hau 60ko hamarkadan bere aldizkariak argitaratzen hasi zen. Beraz, ez dugu hemen horretaz hitz egingo.

Baina interesatzen zaiguna da nola 50eko hamarkadan e.a.j.tik bertatik ahots batzuk altxatu ziren, erradikaltze bat proposatu edo exigituz. Esate baterako, 1957. urte inguruan sortu zen Euzko Aberri

Alkartasuna edo Frente Nacional Vasco (beste batzuetan Frente de Resistencia Interior). Izen harekin orri solteak agertzen hasi ziren, Aberri Eguna ospatzera bultzatuz. 1958.ean beste bi orri agertu ziren: "Euzkotarrak! Vascos! Compatriotas!" eta "Euzko Abertzaleen laguntza" izenburupean. 1959.ean ere, "Euzko Abertzaleen laguntza" izenburupean, liburuska bat argitaratu zuten. 60ko hamarkadan ere, Caracasen, Frentearen beste argitalpen batzuk agertu ziren noizbehinka.

Caracasen bertan, non Andima lbinagabeitia bizi zen, Frente Nacional Vasco delako honek aldizkari bat argitaratu zuen 1958tik 1962. urtera arte: *Irrintzi. Erri azke baten. Euzkadi'ko azkatasunaren alde*. Euskaraz eta gartzelaniaz, erdibana, abertzaletasunean erradikalitze bat zen:

"Odei illun eta busti bat ari zaigu aspalditik euskotarron abertzale-tasunaren zañak usteltzen eta makaltzen (...). Batzuk Monarkiari begira larri zalzkigu (...), beste batzuk Errepublikari begira (...), danak mendeak mende gure zapaltzalle izan ditugun españarrai so (...)"¹⁹.

Bere deklarazioan, fronte honek onartzen zituen "las concesiones de circunstancias que el Partido Nacionalista Vasco, en momentos difíciles para la República española, le hizo a ésta", bainan 1958an uste zuten Estatutua ez zela nahikoa, "porque le honra más a la República Española que a nosotros los vascos"²⁰. Euskara kontuetan ere berdintsu mintzaten ziren: "Zer da analpabetu izatea? Norbere jatorrizko izkeraz (gurean euzkeraz) ez idazten ez irakurtzen ez jakitea da analpabetu izatea"²¹. Europatik zetozen testuak ere nahiko bortitzak ziren: ikusi baina ez dugu egin behar Parisetik Jon Mirandek bidalitako "Frantzitar Errepublikaren menpeko erriak" izeneko artikulua²². Eta lbinagabeitiak bera "Odol gabeko matxinada" bat proposatzen zuen, egitarau oso bat emanez.

(19) *Irrintzi*, 1. zenbakia. Ez da datarik agertzen (1958).

(20) *Ibidem*.

(21) lbinagabeitia, A. Azkatasuna eta euzkera. *Irrintzi*, 2. zenbakia.

(22) *Irrintzi*, 4. zenbakia.

2.3. Kultur aldizkariak

Hego Euskal Herrian, piskanaka piskanaka liburuak eta aldizkariak argitaratzen hasi ziren, literatur mundura mugatuak. Aldizkariaren artean, euskara hutsezko *Egan* dugu garrantzitsuena. Ikusi dugunez, hasieran *Boletín de la Real Sociedad Vascongada de Amigos del País*en gehigarria zen, eta gero bere bizitza propioa lortu zuen. Koldo Mitxelenak (laister Antonio Tovarrek Salamancako Unibertsitatean sortu berria zen "Manuel de Larramendi" Euskara Katedra eskaini zion, eta berak onartu egin zuen) eta Manuel Agudek zuzentzen zuten aldizkaria. Euskal kulturaren izan zuen garrantzia ukazezina da, egoera politikoak inposatutako pobrezian euskarak arnasa hartu ahal izan zuelako. Hamarkadaren bukaeran, 1959an, beste aldizkari literario hutsa erantsi zitzaion: Larreako karmeldar batek, alta Santiago Onaindiak, atera zuen, hiru hilabetetan behin, Karmengo Ordenakoek argitaratzen zuten beste euskara hutsezko aldizkariaren gehigarri moduan (*Karmel*): "Gure euskera 'zernaitarako', Lizardi zanak Iñoanez, gaitu bearrean gagoz", zioen Onaindiak lehen zenbakian. Literatur aldizkaria zela esan dugu, baina gehiago zehaztu egin beharoko nuke: olerkiari buruzkoa, olerkiak bakarrik argitaratzen baitziren, "neurtua naiz itz lauz". Itzulpenak ere onartzen ziren.

Euskal kulturaren, Paulo Iztuetak dioenez²³, frontea bikoitza zen: alde batetik, Hegoan, barruan, *Egan* zegoen; beste alde batetik, erbestean, Ameriketara hasieran eta Ipar Euskal Herrian gero, *Euzko Gogoa* zegoen. Kulturalki, hamarkada hau ezin inportanteagoa izan zen, eta eztabaidak ere sortu ziren, euskararen ereduari dagokionez esaterako: "Nikolas Ormaetxea sueña con una lengua depurada de neologismos extraños y primordialmente elitista, Amilaitz (N. Etxaniz) aboga por una expresión cultural sobre todo popular y con temas de actualidad, Koldo Mitxelena juzga indispensable la adaptación de la vieja cultura pastoril y rural a las nuevas condiciones creadas por la sociedad industrial y urbana, Krutwig y Andoni Urrestarazu insisten, cada cual desde su óptica, en la ingente necesidad de politizar el elemento cultural"²⁴. Urte haietan Euskaltzaindia berriro lanean hasi zen, eta erbestean, euskal kultura mantendu eta

(23) Alpatu liburua, 172. orrialdea.

(24) Iztueta, P., alpatu liburua, 174. orrialdea.

sustatzeko ahaleginak egin ziren: 1948an Eusko Ikaskuntzen VII. Kongresua egin zen Biarritzen, Barandiaranen Gernika taldeak antolatua, eta 1956an Eusko Jauriaritzak I. Euskal Batzar Orokorra antolatu zuen Parisen²⁵.

Itzul gaitezen orain kazetaritzara. Hamarkadaren hasieran Mexikon beste kultur aldizkari bat argitaratu zen: 1950ean hasi zen kaleratzen Andoni Ruiz de Azua *Ogoñopek* zuzendutako eta Editorial Vascak argitaratutako *Ekin*. "Euzkera alde", bere azpizenburuak zioen bezala, lan egin nahi zuen. Zabalkunde gutxi edo zeukalako, guk dakigunez 1950.ean bertan utzi zion agertzeari.

Ameriketan ere argitaratu zen *Euskalduna-El Vasco* aldizkaria. Normalean, euskaraz bazeukan orrialde bat. Argentinan agertu zen *Euskaltzaleak*, euskara hutsezkoa, 1954an.

*Euzko Gogo*a, esan bezala garai hartako euskal aldizkari garrantzitsuena, 1950ean agertu zen lehen aldiz Guatemalan, non bere bultzatzaile nagusiak bizi ziren: zuzendaria, Jokin Zaltegi, eta Andima Ibinagabeitia. Laister Nikolas Ormaetxea ere hasi zen lanean. Euskararik gabe ez dago Euskal Herririk, horixe da oinarritzko lema. Aldizkariak erbestean zein barruan sakabanatutako eta elkarrekiko kontaktu handirik gabeko idazleak bildu nahi zituen (Jemein, Leizola, Altube, Labaien, Villasante, Monzon, *Txillardeg*i, Urrestarazu, Insausti, Ziarso, Jon Etxalde, Kapanaga, Etxaniz...); euskararen bizitza ziurtatu (eta Euskal Herri osora hedatu), eta hizkuntza kultur-lanabes bihurtu. Etorkizunerako bidea prestatu nahi zuen *Euzko Gogo*ak, beti ere Euskal Herrira noiz itzuliko eta han Unibertsitate bat noiz eratuko zain.

*Euzko Gogo*a-k bi aro izan zituen: lehenengoa Guatemalako, 1950etik 1955era, 1953an argitaratu gabe egonik. Bigarren aroan Biarritzen inprimatu zen, 1956tik 1959ra. Guztira, 44 ale. Taxuera ere desberdina zen: Guatemalan, ballabide tekniko gutxi zeudelarik, neurriak aldakor samarrak ziren, hala ere formato handian kaleratzen zen. Ipar Euskal Herriko garaian, aldiz, taxuera beti berdina da, neurriak txikiagoak direlarik.

Nahiz eta harpidedun gutxi izan, *Euzko Gogo*aren itzala handia

(25) Badago horri buruzko kronika bat, Batzarraren 25. urtemugan Eusko Jauriaritzak argitaratua.

izan zen.²⁶ Bere garairik eraginkorra bigarrena izan zen. Etxetik gertuago, Andima Ibinagabeitia gabe (Ameriketan geratu zen, Guatemalatik Venezuelara joanda), betiko zutabeetan oinarriturik ("euskaldunenak egin du, euskera galdu ezker, euskerak egin balaikaitu euskaldun"²⁷, zioen Zaitegik Miarritzeko lehen zenbakian), adorre berriekin ("bagatoz gu, olu ta irrintzi, euskeraren alde lan egitera, len bezain balkor ta kementsu"), literaturarako joera nagusia zelarik, *Euzko Gogoa* euskal kulturaren zebiltzanentzat ezinbesteko erreferentzia bihurtu zen. Urte haletan literaturaz, filosofiaz (honetan Zaitegi malsua zen), historiaz, erlijioaz eta idatzi zuten askok eta askok. Literatur testua nagusi ziren, ordea: itzulpenak (*Otarriren* "Bergill'ren Enea'rena", B. Larraskoetxeak Shakespearen *Macbethen* itzulpena, esate baterako), euskal eresi zaharrak, belaunaldi berrien lanak (*Txillardegiren Leturariaren egunkari ezkutua*, 1956), eta abar agertu ziren haren orrialdeetan.

Euzko Gogoa ia ia lehendakari Agirrerekin batera hil zen, 1959an.

1950ean ere hasi zen berriro agertzen Ipar Euskal Herriko *Gure Herria* aldizkaria, Louis Dassancek eta Mgr. Saint Pierrek zuzendua. 1939an utzi zion argitaratzeari, eta orain ikertzen ari garen hamarkadaren hasieran berriro frantsesez eta euskaraz kaleratzeari ekin zioten St. Pierrek eta Ipar Euskal Herriko kultur munduan zebiltzanek. 1951.ean St. Pierre hil zen, Gile Eppherre *Gure Herria* erakundearen presidente eta aldizkariaren zuzendari bihurtuz. Aldizkariak Ipar Euskal Herriko kultura, ekonomia eta ohiturei buruzko ikerketa eta artikulu asko argitaratu zituen, seriotasunez, zuzen eta artez. Horrela, 1939an moztutako bideari jarraitu zioten.

1953an Bordeleko Eskualdunen Biltzarrak bere bozeramaille kaleratu zuen: *Agur. Bulletin de l'Eskualdunen Biltzarra de Bordeaux*. 1948an sortua, Pierre Ellichondok zuzendua, bere helburuak ziren "créer à distance l'atmosphère du Pays Basque; étudier son histoire, sa langue, les mœurs de ses habitants; faire revivre ses coutumes ancestrales, ses belles traditions; et développer entre ses

(26) Ikus Velez de Mendizabalen liburua, 111.-112. orrialdeak.

(27) *Euzko Gogoa*, 1956ko urtarrila-otsaila, 1. orrialdea.

membres l'amour de la petite patrie"²⁸. Aldizkaria frantses hutsez idazten zen.

Euskal ikaskuntzak berpiztuz zihoazen. Hego Euskal Herrian, berriro Mitxelena-ren kemenez, argitaratu zen da lehen aldiz Donostian *Anuario del Seminario de Filología Vasca Julio de Urquijo*. Gaur egun argitaratzen da, oraingoan Eusko Ikaskuntzaren eskutik. Nolabait, euskara berriro sartzen zihoan goi mailako kultur munduan, errepre-sio frankistaren garai gorrienen ondoren. Urte bat lehenago, 1953an, agertu zen Gerra ondorengo Euskaltzaindiaren bozerama-learen lehen zenbakia: *Euskera*. Hala ere, ez zen berriro kaleratu 1956. urte arte, handik aurrera erregularki agertuz gure egunetara arte. Lehenagotik lanean bazegoen ere (1941ean R. M. Azkue, Julio de Urquijo, Juan Carlos Guerra, Pablo Zamarripa, Juan Irigoyen eta Nazario Oleaga bildu ziren), Euskaltzaindia 50eko hamarkadan bene-tako ekintzak antolatu ahal izan zituen. Lehen presidentea, Azkue, hilda zegoen, eta askoren susmoak sortzen zituen Ignacio Mª Echalde presidentea zen²⁹. 1953an hasi ziren Gipuzkoako Foru Aldundian euskarari buruzko hitzaldi batzuk, antzinako euskal idazleak gogora-razteko, Aingeru Irigarai euskaltzainak antolatutak. Euskaltzaindiak, gainera, idazle zahar batzuen liburuen berrargitalpenak prestatzen zituen: Axular, Dechepare, Olhenart... Ordurako euskaltzain berriak ere sartuak ziren: Krutwig, Lekuona, Dassance. Gorostiaga, Villasan-te. Jarrera nahiko desberdinak mantentzen zituzten, eta laister Krutwig-ek berezienak azaldu zituen.

1956. urtean Euskaltzaindiak abiada berri bat hartu zuen. Urte hartan egin zen Arantzazuko bilera, eta 1959an, Bilboko Batzarrea-ren ondorioz, zera erabaki zen, "euskararen baitan sustraituriko hitzak euskal hitzatzat jo behar direla"³⁰. Batasunerako bidea prestatzen hasia zen, eta hurrengo hamarkadan burutuko ziren Mitxele-nak, Villasantek eta beste batzuek zerabilzkiten idelak.

(28) *Agur*, 1953eko azaroa, 1. zenbakia.

(29) Echalde, 1884an Donostian jaioa, Ingeniari Industriala zen, eta 1952an Euskaltzainburu egin zutenean, Gipuzkoako Telefono-Sarearen zuzendaria zen. Askorentzat, erregimeneko gizona zen.

(30) Ugalde eta Martija, aipatutako *Euskaltzaindiaren historia laburra*, 27. orrialdea.

1956an ere frantziskotarren kultur aldizkari oso eraginkorra argitaratu zen: *Yakin*, geroxeago *Jakin* izena hartu zuena, eta gaur egun ere argitaratzen dena, orain frantziskotarren ardurapean ez bada ere. Aurreko atal batean ikusi dugunez, elizgizonen artean euskal kultura eta hizkuntza berpizteko nahia pizten da. *Jakin* haruntzago doa, eta goi-mallako aldizkari izan nahi du. Apalki hasieran (beste aldizkari asko bezala, mimeografitua egiten zen), Arantzazutik Iñaki Baztarririk, Yon Balerdik, Iñaki Bereziartuak, Fernando Mendizabalek, Joakin M. Sueskunek, Xabin Berasaluzek, Ixidor Bastarrika, Imanol Urbietak, J.M. Osak eta beste batzuk euskaldunei beren emaitzak eskaintzen zizkioten. Aldizkari irekia, frantziskotarrek ez ezik sakramentinoek (esate baterako Luis Mari Mujikak, artean Villaroko komentuan zegoena) eta beneditarrek ere idazten zuten. Beste elizgizonentzat nahiz laikoentzat ere irekita zegoen *Yakin*: Urrestarazuk, Ibinagabeltiak, Patxi Altunak, adibidez, beren testuak argitaratu zituzten aldizkari honetan. Teologiaz, filosofiaz, historiaz, literaturaz idazten zen, elkarriketak ere agertzen ziren... astronautikaz ere idatzi zen *Yakinen*³¹. 50eko hamarkada *Jakinen* lehen garaia da. Mimeografiatua kaleratu zen 1959. urtera arte, 60ko hamarkadan inprimatua argitaratu zen, beste aro berri batean sartuz.

Hezkuntza munduan ere gauzak mugitzen hasiak ziren. Ipar Euskal Herrian Euzko Ikasle Batza elkartu zen berriro, eta jeltzaleengandik gertu zeuden gazte horiek 1957-1958. urteetan *Ikasi* izeneko aldizkaria kaleratu zuten. Aldizka kaleratzen ziren "koaderno" batzuk dira. Lehenengoa (1957koa) euskara hutsez agertu zen, bigarrena aldiz erdara hutsez.

Iparreko euskaldunek ere *Ikas* aldizkaria argitaratu zuten 1959an. Hiruhilabetekaria zen, *Ikas* elkarteak sortua ("créée pour l'enseignement régional dans les écoles du Pays basque"). Elkarte hau Balonako Musée Basque-ren inguruan bildu zen. Bi gerente zituen, horietako bat Pierre Lafitte. Euskara ikasteko kahierak dira, aldizkari didaktiko bat azken buruan.

Azkenik, aipatuko dugu kultur aldizkarien artean Bilboko *Bizi nai*. Hamarkada honetan, dantza eta musika taldeak sortu ziren Hego Euskal Herrian, ohitura zaharrari eutsiz. Gazte abertzaleak biltzeko

(31) Esate baterako, 8. zenbakian, 1958ko Gabonetakoa.

zeregina ere bete zuten, euskal kolektibitatearen sozializazioa nolabait bilatuz³². Lazkaon ikusi ditugun aleekin batera, dirudienez talde haren partaidea zen Gentza delako baten eskutitza dago:

“Promovido por el grupo de Danza Bizí-Nai de la parroquia de San Antón de Bilbao, promovido por José Antonio Retolaza (cuando era sacerdote) y D. Claudio Gallastegui (párroco). En la época de esta revista, hubo muchas tensiones, ya que aparte del grupo de danzas se deseaba que fuese de teatro, de canto, conferencias, etc... y hubo una escisión de casi todos los de danzas, fundándose el grupo Oñaztarri”.

Euskaraz bakarrik gauzatxoren bat agertzen da. Tirada ere murritza da: 100-150 bat ale, antza denez. Baina hau Hegoan gauzak nola zebiltzen adibide bat da: errepresioari aurre egiteko, Elizaren babesean zenbait ekintza kultural, abertzaletasunarekin lotuak, loretzen hasi ziren pausuz pausu.

2.4. Ipar Euskal Herriko prentsa

Ikertzen dugun garaian, Ipar Euskal Herriak (Laburdik, Behe-Nafarrak eta Zuberook) 180.000 bat biztanle zituen³³. Horietatik 77.000 bat euskaldunak ziren. Ekonomiaz, nekazaritza nagusi zen. Industrializazioa oso txikia zen, Hegoan ez bezala. Beraz, ezberdintasunak nabariak ziren.

Urteetan zehar, Munduko II. Gerra arte, *Euskaldunak* biltzen zuen euskaldun gehienen pentsaera. 1944an desagertuta, *Herriak* hartu zuen zeregina hori. Irakurleria handia lortu zuen. Gaur egun ere argitaratzen da astero. 50eko hamarkadan euskara hutsezko astekaria bere gallurrean zegoen (euskaraz %90a zegoen, frantsesari txoko

(32) Horri buruz badago liburu bat, Luis de Guezalaren *Dindirri, resistencia cultural durante el franquismo* (Bilbo: Sabino Arana Kultur Elkargoa, 1991), dantza talde horietako baten bizitza kontatzen duena eta guk alpatzen dugun fenomenoaren ezin hobeto adierazten duena.

(33) *Problèmes économiques et sociaux du Pays Basque Continental. Gure Herria*, 1953ko ekaina, 3. zenbakia. Alpatzen ditugun datuak hemen-dik atereak dira.

bat utziz Frantziako legea errespetatzeko). 1956an eta 1957an, esate baterako, argazki ugari zituen, egunkari itxura zeukan. Egitura ere egunkariarena dugu. Nazioarteko gertakariak leku handia betetzen zuten lehen orrialdean. 2. eta 3. orrialdeetan, *Eskualduna* egiten zen bezala, Zuberoa, Lapurdi (bereziki) eta Behe Nafarroako berriak datoz. Laborarien galak ere bai, ohikoa zenez (4. orrialdean ere ager zitezkeen). Tokian tokiko berri hauek, oso laburrak, argazkirik gabe agertzen ziren. 4. orrialdean frantseseko testuak, Frantziako berriren bat, eta Gipuzkoatik eta Arabatik etorritako berriak. *Eskualduna*-ren egitura mantentzen zuten, pentsaera arinagoa bazen ere, beti ere Fedea-Euskara-Nekazaritza hirukotea Garai nahasiak, hala ere, Frantziak Aljeriaren aurkako gerra mantentzen baitzuen. Eta *Herriak* arazoren bat izan zuen. "Tribuen Libre" izeneko artikulu sortan Pierre Larzabalek kritika batzuk bota zituen, eta berehalaxe *Herriak*, bere betiko zuhurtziaz, egoera lasaitu egin behar izan zuen.

Herria zen, garai hartan, euskarazko kazetagitntzan aldizkaririk aurreratuena; baina hori arrazoi batengatik zen: Hegoan garapenerako aukerak moztuta zeuden Gerratik, eta 1937an gogoratu behar dugu Iparrak astekari bat zeukala (*Eskualduna*), Hegoan euskara hutsezko egunkari bat eta astekari asko (*Eguna*, *Argia*, *Ekin*) argitaratzen ziren bitartean. Hegoan pentsamolde propioa politikan gauzatzeko bazegoen alderdi bat baino gehiago, Iparrean, Frantziako egitura zentralistak oso baldintzatuta, indar politiko propioirik ez zegoen. Gerra ondoren, erregimen frankistak Hegoan isilaldi luze bat ezarri zuen; Iparrean, Munduko Gerren bitartea gairiditutua, gauzak bere onera itzuli eta lehengo egoera iritsi ziren. *Herriak*, beraz, *Eskualdunaren* bidean ibili, besterik ez zuen egiten. Horrek ez du esan nahi, noski, meriturik ez zeukanik: mantendu zuen euskaldunen kohesioa eta euskaraz baino ez zekiten askorentzako komunikabide bakarra izan zen, informatiboa eta garai berrietara ahal zen heinean egokitua. Baina garai berriak, frantseseko hezkuntzak, komunikabide berriek (irratiak, telebistak), *Herriaren* garrantzia murriztu zuten hurrengo hamarkadetan. Hala ere, esan bezala, euskarazko astekariak bizirik jarraitzen du, astero astero Iparreko euskaldunengana iritsiz.

Hegoan bezala, neurri txikiagoa batean, elizgizonek aldizkari erlijiosoak argitaratzeari ekin zioten. Horietako bat Belloc-eko beneditarren *Othoizlari* dugu. 1954an hasi zen bidea egiten, Xabier Diharce

Iratzederren kemenez. Erljiolari buruzko gauzak, batez ere konbenturekin zuzen-zuzenean zerikusirik zutenak, eta laborantzari buruzko gaiak ere argitaratzen ziren. Hasieran mimeografiatua, 1955etik Inprimatu egiten zen.

Iparaldeko prentsari buruzko atal honetan, azkenik, aldizkari bat aipatuko dugu: *Sor Lekua*. 1955eko *Euskera* aldizkarian aipatua, N. Alzola-ren liburu, aldizkari eta edonolako euskarazko argitalpenen zerrendan, bertan esaten zaigu Ameriketara bizirik zirenen Iparreko euskalduneei zuzendua zela, bere jaioterriko berriak igortzea baitzuen helburu. Balonan argitaratzen omen zen. Aldizkari honek bazeukan aintzindariarik, XIX. mendetik Ameriketako euskaldunentzako aldizkariak (gehienak bizitza laburrekoak) argitaratzen baitziren (hala nola, *Gure Izarra*). Kanpoko ezaugarriak garai berrietara moldatzen baziren, Iparreko euskal prentsaren ezaugarriak aspaldikoak ziren.

2.5. Tokian tokiko aldizkariak

Jaioterriko berriak eskaintzen zituen aldizkari bat aipatu dugu, nahiz Ameriketarakoa izan. Orain aztertuko dugu Hegoan sortu zen beste fenomeno bat, aintzindariak ere bazituen (eta erdal kazetagitzaileekin ere asko zituena), hurrengo hamarkadetan garapen izugarria izango zuena, euskaraz bereziki³⁴: tokian tokiko prentsa ari gara, herrietan -herri txikietan, askotan- egina bertako biztanleentzat.

Gerra aurrean bazegoen horiek bezalako tokian tokiko aldizkariak: 30eko hamarkadako *Arrati'ko Deya* horietako bat da. 50eko hamarkadan, batez ere Elizaren (herriko parrokiaren) babesean, gazte jendea hara hurbildurik, horrelako kazeta mordotxo bat aurki dezakegu.

Kronologikoki, *Eibar* dugu lehena. 1952an hasi zen, eta 1956an bigarren garaiari hasiera eman zion. Erdaraz eta euskaraz (beti orrialde bat behintzat), 90eko hamarkadan ere Eibarren argitaratu eta banatzen den aldizkari dugu.

1956an agertu zen Hondarribian *Ondarribi'ko Izparrak*. Acción

(34). Gaur egun ere, herrietako euskal prentsa bultzada itzela izan da euskal kazetaritzarako.

Católica-ko gazteen bilera batean, Hondarribiko apaiza zen Joseba Ormazabali bururatu zitzaion atzerrian zeuden neska hondarribitarrentzako aldizkaritxo bat kaleratzea (neska gehienak Congregación de las Hijas de María-ko mojak ziren). Makinaz izkribatu eta gero mimeografoz kopia-tutako orri batzuk ziren, gero neska haeli bidaltzen zitzaizkienak. Baina laister herrian bertan banatu zen aldizkaritxoa, bertako berri asko, irakurlearentzat oso gertuak, baitzekartzan. "Noticiero trilingüe, que aparece cada quince días y se parece poco a una hoja parroquial", zioen Ormazabalek, "es un diario de cuanto acontece en Fuenterrabía". Mugatik hurbil, euskaraz, erdaraz eta noizbehinka frantsesez ere idazten zuen. 1959ko ekainean agertu zen azken alea.

Bizkaian ere horrelako aldizkari batzuk agertu ziren. 1957ko urtarrilean plazaratu zen Etxebarri-Barinagako *Gure Erria*, mimeografiatutako orri bat: Etxebarri eta Barinagako berriak (jaiak, ezkontzak, futbolari buruzko berriak, eta abar) zekartzan. Balta kontu zaharrak ere.

60ko hamarkadaren atarian, non tokian tokiko aldizkariak askoz gehiago garatu ziren, Zornotzan beste aldizkari bat agertu zen. 1959an argitaratzen hasi zen *Sirimiri zornozano*, hango parrokiako gaztediak aterea. Hau ere mimeografitua zen, hilabetekaria, euskaraz (%25a) eta erdaraz, (botsgarren zenbakitik, 1. orrialdea beti euskaraz agertu zen). Gernikako *Brisas Guerniquesas* aldizkarian oinarritu zen.

2.6. Nekazaritza buruzko aldizkariak

Arlo honetan ere Gerra aurreko kazetagitza ditugu ereduak. Nekazaritza buruzko aldizkariak (industrializazioa gero eta gehiago aurreratzen zen lekuan) hamarkada honetan ere mantendu ziren, eta beraletan euskarak zeregin garrantzitsua izan zuen. Alpatu baino ez dugu egingo: lehenengoa Lekarotzeko *Artzai Deya* dugu, hango kaputxino batek, aita Bonabentura Oyeregik, argitaratua. 1955ean agertu zen. Hilabeketaria zen, euskara hutsezkoa, mimeografiatua.

R.S.B.A.P.en *Boletín*aren eranskin edo gehigarri moduan (*Suplemento rural del Boletín de la r.s.b.a.p.* zuen azpizburua), aldizkari Independentetzat hartu badugu ere (*Boletín* beraren eta aldizka-

ri honen itxurak ezberdinak ziren oso), *Luberi* 1954. eta 1955. urteetan argitaratu zen Donostian, Gipuzkoako nekazarientzat. Elebiduna zen (%40a euskaraz agertzen zen).

Iraunkorragoa izan zen *Goiz Argi*. Urte askotan argitaratua, hemen bakarrik 1958.-1959. urteetako aleak aipatu ditugu. Lehen urtean txikia, euskara hutsez, gero askoz ere handiagoa, euskaraz eta erdaraz, gaiak beti nekazaritzari buruzkoa ziren, noizbehinka bes-telako berriak bazekartzan ere. Arantzazuko frantziskotarrek argitaratzen zuten, argazkiekin, bi tinta erabiliz (beltza-gorria, urdin-beltza). Hasiera batean, *Aranzazu* aldizkariaren gehigarria zen, baina gero, "baseriak erakusleen bearra daukala ikusirik, asi genduan lengo urtean 'Baserriaren laguna' izena zuan atal berri bat gure illero ontan", eta gero "zortzi orriko illerokotxo bat ateratzea erabaki degu"³⁵. 1959an aurrerapausu bat eman nahi izan zuten, eta "GOIZ-ARGI'k baserritarrena ez ezik, euskaldun guzien errebista izan nai luke, euskaldun guzien periodikoa baltz bezela". Beti nekazaritza gaiak lkutu arren, "euskaldun guziak ulertzeko eran", 60ko hamarkada hastear zegoelarik "kaletar eta baserritarren arteko artu-emanak es-tutu nai lituzke GOIZ-ARGI'k"³⁶, agian industrializazioak berarekin batera zekarren hiritartze-prozesuaz jabeturik.

2.7. Haurrentzako aldizkariak

Gerra ondoren, lehenago Hegoan komiki asko kalera irten baitziren, haurrentzako prentsan Iparreko euskaldunek lehen pausua eman zuten. Egoera hobea zen beraientzat: nahiz eta euskara hezkuntza ofizialetik at egon beti, Hegoan errepresioak galarazten zuen edonolako euskarazko aldizkaririk argitaratzea. Iparrean *Herriak* haurrentzako gehigarri bat ateratzea erabaki zuen: *Pottolo. Eskualdun haurren agerkaria. Journal des Enfants Basques* zuen izena. Batzuetan astekariaren neurriko orri bat zen, beste batzuetan txikiagoa. Hiru kolorez egina (gorria, beltza, berdea), umeentzako testuak eta hurrek berek egindakoak zekartzan. Noizbehinka ere komiki-tira bat argitaratzen zuten, itzulia.

(35). *Goiz-Argi*, 1. zenbakia, 1958ko urtarrila-otsaila.

(36). *Goiz-Argi*, 1959ko urtarrila.

Hegoan ez zen komikirik argitaratu (Gerra aurrean ere, *Txistu* eta *Poxpolinen* esperientziak, diru aldetik, txarrak izan ziren). Aldizkari batzuetan, hala ere, komiki batzuk argitaratzen ziren: *Anaitasunan* Ameriketako komikiak, euskarara itzuliak, agertzen ziren; *Zeruko Argiakoak*, aldiz, kaputxinoek berek egindakoak (Oterminek marrazten zituen) izaten ziren, antzinako erara, hau da, *balloon* edo globorik gabe, haien ordez didaskalia edo marrazkien azpiko testuak jarriz.

Garai hartako haurrentzako aldizkaririk garrantzitsuena Iruñean apaiz batek, Felipe Murietak, argitaratzen zuena izan zen. *Umeen Deia* (hasieran *Umien Deia*) 1959an agertzen hasi zen. Urte hartako ekainean sortu zuen Murietak aldizkari hori. Zazpi urtetan zehar zuzenduko zuen. Guztira, 65 ale, bakoitzak 4 orrialdekoa (7 bikoitzak izan ziren). Euskararen egoera larriaz kezkatutik, Felipe Murietak erabaki zuen haurrentzako aldizkari bat ateratzea, ez aldizkari filologiko edo literariorik, euskarak bizirik iraun zezan hizlari gazteen artean. 1959ko maiatzaren 17an, Etxalekun ospatutako Euskal Jaialdi baten ondoren, Murietak Nafarroako Príncipe de Viana Instituzioko Pedro Díez de Ulzurruni proposatu zion, eta handik aurrera urteroko 5.000 pezeta jaso zituen diru-laguntza moduan. Euskaltzaleek sostengatua (Murietak dohain banatu nahi zuen umeen artean), aldizkaria umeek berek idatzia behar zen. Euskaltzale guztien zorianak jaso zituen aldizkariak, baita Euskaltzaindiarenak ere, bere bizitzaren zazpi urteetan³⁷.

2.8. Irratia

Gure ikerketa hau bukatzeko, laburki aipatuko dugu irratia. Honen beste azterketa luzeago eta sakonago bat mereziko lukeelakoan, hemen arin-arin arituko gara. Ikusi ditugu b.b.c.ko euskarazko irratsaloak, Gotzon Urrutiak eginak eta *Alderdi* aldizkarian argitaratuak. Baita Euzkadi Irratiak aideratzen zituenak eta Pariseko *Euzko-Deyaren* gehigarrietan argitaratuak ere. Orain Hegoan hasitakoak (Iparrean Frantziako Estatu-Irratiak aideratutakoak eskasak zira) aipatu behar ditugu.

(37). Aldizkari honetaz badago liburu bat: Torres, Ismael. *Umeen Deia*. Bilbo: Librería Claret, 1971.

50eko hamarkadako azken egunetan hasi ziren Donostiako *La Voz de Guipúzcoa*tik Irratsaloak alderatzen. *La Voz de Guipúzcoa*k, bere aldetik, astelehenero eta ostiralero alreratzen zuen euskal irratsalo bat. Hor zebiltzan Maria Dolores Agirre, Manu Oñatibia eta Inazio Eizmendi *Basarri*, besteak beste. Hiru ordu laurdeneko programak izaten ziren, arratsaldeko 8,15etatik 9etara. Igandeetan Baionatik meza transmititzen zen, frantsesez, predikua edo pronua aldiz euskaraz. *Radio San Sebastián*-ek, Gerra ondoren ere euskal salo batzuk egin zituen, Arantzazuko meza ere alreratu ohi zuen. Beste zenbait gauza ere euskaraz egiten zuen. 1958an, esate baterako, larunbatero, arratsaldeko 8etatik 8,30etara nekazaritzari buruzko irratsalo bat emititzen zuen Donostiako Irrati hark. Tolosan ere, Nemesio Etxanizek dioenez³⁸, astean hiru aldiz zerbait euskaraz egiten zuten. Bertan Izaskun Ugarte euskal hizlaria zen. Astearteetan, ostegunetan eta larunbatetan egiten ziren Irratsalo horiek, ordubietatik ordubi eta laurdenera (laurdeneko Irratsaloak, beraz). Eibarren Arrate Irratia lanean hasia zen, hango apaizei esker, eta Segura Irratia ere bai.

Segura Irratia hango apaiza zen Zesareo Elgarretak antolatu zuen, 1958an: "Makiñabat euskal-abesti eder jarri dituzte, baita bertako apaizgalak eta egindako bertso berri jator askoak ere (...)"³⁹. Seguratik alreratutako Irratsaloak Eskoriatza, Loiola, Alegia, Orendain eta Leintz-Gatzaga herrietaraino iristen ziren.

Azkenik, Gasteizen bazegoen euskal Irratsalorik. *Radio Vitorian* Andoni Urrestarazu zenak hiruan hirutan euskara eskolak ematen zituen, astelehenetan, asteazkenetan eta ostiraletan, arratsaldeko 6,30etatik 7etara⁴⁰.

(38) *Zeruko Argia*, 1958ko uztaila, 55. zenbakia, 120. orrialdea.

(39) *Aranzazu*, 1957, 93. orrialdea.

(40) *Zeruko Argia*, 1958ko uztaila, 55. orrialdea, 119. orrialdea, eta *Aranzazu*, 1958, I, 34.-35. orrialdeak.